

Orientalismus a sebeorientalizace

Author(s): Tomáš Glanc

Source: *Česká literatura*, Vol. 57, No. 6 (prosinec 2009), pp. 877-890

Published by: Institute of Czech Literature, The Academy of Sciences of the Czech Republic

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/42687580>

Accessed: 24-04-2023 17:59 UTC

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Institute of Czech Literature, The Academy of Sciences of the Czech Republic is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Česká literatura*

Tomáš Glanc

Orientalismus a sebeorientalizace

Těžko tomu uvěřit, ale kanonická kniha humanitních věd, *Orientalismus* Edwarda W. Saida s podtitulem *Západní koncepce Orientu*, přeložená od prvního vydání v roce 1978 do více než třiceti jazyků, vychází česky prvně až roku 2008 (SAID 2008). Kdyby někdo chtěl překlad Petry Nagyové recenzovat, ocitl by se asi v nesnázích. Na Saidovu knihu je už totiž napojen celý rozsáhlý kontext tzv. postkoloniálních a kulturních studií s nejrůznějším pokračováním jeho tezí (jmenujme třeba tvůrčí a volnou aplikaci Saidova přístupu na oblast východní Evropy, knihu Larryho Wolffa *Inventing Eastern Europe*; WOLFF 1994). Ve studiích, vycházejících ze Saida, jde – pokud bychom se měli pokusit o stručné zobecnění – o dvě strategie: zaprvé se zkoumají určité areály (často s pohyblivými hranicemi) jako produkty konkrétních záměrů, jako konstrukty (a nikoli jako fyzicky, přírodně dané celky, jak tomu bylo dříve). Zadrhé *cultural studies* a *postcolonial studies* překračují rámec jednotlivých disciplín (takových jako filologie, uměnověda, politické dějiny) a zkoumají jevy jako součást určitých diskurzů, v nichž vědění nebo umění souvisí mimo jiné i s politickou mocí a z ní vyplývajících předpokladů a mechanismů.

Saidův *Orientalismus* není jen knihou, která přispěla k rozvoji výše naznačeného způsobu bádání v humanitních vědách, ale zároveň se také stala předmětem ostré kritiky. Bernard Lewis z Princeton University, který patří k nejrenomovanějším znalcům islámského světa a jeho interkulturních souvislostí, v závěrečné kapitole své antologie textů *Islam and the West* (LEWIS 1994) Saidovi vyčítá, že redukuje fakta v zájmu svých tezí. Robert Irwin ve své knize o orientalismu (především o studiu Blízkého Východu), kterou nazval *Dangerous Knowledge* (IRWIN 2006) píše, že Said zhanobil celé generace arabistů, kteří nebyli součástí koloniální strategie útlaku, nýbrž naopak zastávali arabsko-islámské zájmy a studovali svůj předmět s nejlepšími úmysly. A Daniel Martin Varisco (*Reading Orientalism: Said and the Unsaid*; VARISCO 2007) vůbec celý Saidův přístup odmítá jako binární a založený pouze na konfrontaci a obviňování.

Redakce časopisu Česká literatura navrhla, aby se článek publikovaný v souvislosti s vydáním českého překladu Saidova *Orientalismu* neřídil zákonitostmi recenze – nejde v něm tedy o rekonstrukci obsahu, argumentačního aparátu ani následujících osudů vlivného díla během uplynulých třiceti let. Takový postoj je oprávněný už tím, že všichni zájemci mají dávno k dispozici kromě originálu i překlady do téměř všech běžně studovaných cizích jazyků a Said byl i dosud běžnou součástí badatelské výbavy i výuky v humanitních vědách.

Díky tomu je možné inspirovat se jak Saidovou zlomovou studií, tak i výhradami vůči ní a opíraje se o orientalismus v tomto širším pojetí navrhnout několik paralelních poznámek k problematice, která je vůči orientalismu vedlejší, ale zároveň s ním významně souvisí. Evropa totiž zhruba od té doby, kdy se začal výrazněji formovat směr zvaný *orientalismus* (Said mluví o konci 18. století) disponuje ještě jedním konceptem Východu, který je pozoruhodný i tím, že jde o Východ „vlastní“, zčásti evropský, jde o jistý druh konstrukce „jiného“ ve „vlastním“.

Slovanství nikdy nepředstavovalo tak explicitní exotiku jako Orient, ale základní diferenční rysy se shodují: jde o civilizační celek, který se „Západem“ souvisí a zároveň s ním není identický, případně s ním z různých hledisek konkuruje. Není pochyb, že i slavistika a slovanská idea (stejně jako „Západ“) jsou produkty určitého diskurzu, jak Said píše s odkazem na Michela Foucaulta o Orientu (SAID 2008: 13). Zároveň se dnes jeví jako samozřejmé, že takové tvrzení vlastně neobsahuje žádný badatelský klíč. Způsob, jakým se o čemkoli mluví, ať jde o národ, tzv. mentalitu, nebo o nějakou myšlenkovou či mocenskou tendenci, pochopitelně spoluvytváří pojednávaný předmět. Obzvláště jde-li o velké množství účastníků určité rozpravy, kteří sdílejí rétorické postupy, respektive navzájem je od sebe citují a přejímají.¹ Nevyhnutelně se tak utváří manipulující vliv nejen na společně vytvářený výsledek, ale i na samotný objekt. V tomto ohledu mají Orientalismus se Slovanstvím všechny rysy shodné. Přesto však existuje jeden důležitý rozdíl.

Said popisuje obsáhlou množinu strategií, jimiž vymezuje určitou koloniální praxi, ať verbální, či prakticky politickou. Píše: „orientalismus je postupem, jímž Západ orientu vládne, restrukturalizuje jej a spravuje“ (IBID.). A samozřejmě jej také vytváří, protože problematika hranic takových jevů, jako je ten který národ, nebo dokonce nadnárodní kulturně-civilizační celky, je klíčová a zároveň sotva definovatelná. Slovanská idea jako nadnárodně-národní interdisciplinární hnutí činné v různých oblastech politiky, kultury, vědy a společenského života oproti Orientu nepředstavuje primárně kolonizační mechanismy ovládnutí a vymezování z vnější pozice, nýbrž sebedefinici. Ve slovanství jde především o vymezení sebe sama buď vůči dominujícímu prostředí, v němž se odvíjí a vytváří (například Rakousko-uherská monarchie nebo Osmanská říše)² nebo vůči kterému se bipolárně vymezuje – to je hlavně případ ruského slovanství vůči (západnímu) evropanství.

¹ Pro slovanskou rétoriku je nejuživnějším zdrojem rétorických klíčů kapitola o Slovanech v Herderově knize *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (HERDER 1784–1791).

² Ideologie osvobození je v středoevropském a jihoevropském (a v menší míře i v ruském) slovanství dominantní a adekvátním interpretačním nástrojem pro studium slovanské kultury by proto vedle studia nacionalismu byla i koloniální a postkoloniální studia. Emancipační data mají konstitutivní význam – například všeslovanská umělecko-průmyslová výstava v Sankt Petěrburgu roku 1901 (která se nakonec neuskutečnila) se plánovala k 25. výročí vysvobození jižních Slovanů z osmanského područí (píše o tom Zoja NĚNAŠEVA 1998a: 185) a podobných případů by bylo možné jmenovat mnoho.

Pokud tedy při čtení Saidova *Orientalismu* budeme myslet na slovanství, zdají se být relevantní obzvláště dva rysy, zkratkou naznačené v názvu: jednak sebeorientalizace poukazuje na to, že slovanství je (na rozdíl od orientalismu) aktivitou odvíjenou převážně zevnitř komunity, které se týká. Zadruhé se signalizuje, že uvnitř slovanského celku se za určitých okolností odvíjejí strategie, které „orientalizují“ jednotlivé části celku mezi sebou – jde například o poměr mezi ruským a „jihostředoevropským“ slovanstvím, mezi nimiž se nejpozději od 19. století střídaly vlny vzájemnosti a disonance. Slovanská ideologie je tedy jednak autochtonní, je to sebeidentifikační označení, jednak při vytváření civilizačního univerza dochází místy k diferenciaci, která jako by zdvojovala pnutí nebo konfrontaci mezi západní a slovanskou Evropou.

Zmíněné jevy je možné doložit bezpočtem příkladů z kulturních i politických dějin Evropy posledních dvou staletí. Figurovaly jako náměty literárních a výtvarných děl, stávaly se součástí programů některých politických stran nebo i státních doktrín v otázkách domácí i zahraniční politiky. Vzhledem k rozsahu a účelu přítomného článku nepřipadá v úvahu rozsáhlé pojednání s důkladným rozbořením mnoha příkladů, týkajících se různých oblastí a období, proto se omezíme na dva příklady, vybrané s ohledem na orientalistický zřetel, obrácený takříkajíc do vlastních řad. Volba zahrnuje jednu báseň se silným ideovým nábojem, což je příznačný způsob artikulace slovanské myšlenky především v 19. století počínaje skladbou *Slávy dcera* Jána Kollára. A jeden příklad institucionalní iniciativy z počátku 20. století. I ten je příznačný, neboť právě institucionalizace slovanství byla od počátku slovanského hnutí jednou z důležitých složek jeho sebepotvrzení a právě před První světovou válkou vrcholí poslední snaha o projekt všeslovanské politiky a především ekonomie, nepočítáme-li ovšem pozdější sovětské pokusy o využití slovanské politiky v rámci stalinistického imperialismu (za pomoci Všeslovanského výboru, založeného za války).

První příklad vystihuje jednu z poloh heroického období slovanské myšlenky, jímž je první polovina 19. století, obzvláště od dvacátých let, kdy se po napoleonských válkách konstituuje moderní evropský nacionalismus, z jehož myšlenkového fundusu slovanství čerpá. Alexandr Sergejevič Puškin v této době píše báseň, která zřetelně ukazuje Slovanstvo jako separátní jev, vyčleněný ze sousedství, v němž se vyskytuje a navíc organizující své vnitřní uspořádání podobnými postupy dominance, které Said shledává ve vztahu Západu k Orientu.

V druhém příkladu budeme sledovat vnitroslovanské záležitosti v jejich poslední verzi předcházející První světové válce, následnému rozpadu Rakousko-uherské monarchie a bolševické revoluci v Rusku. Vznik nových států ve střední a jižní Evropě, vzmach ruského komunismu, ruská emigrace z Ruska a celé poválečné uspořádání zakládají pak nové, ze slovanského hlediska rozdrobenější období. Předcházelo mu novoslovanství, hnutí, které v moderním duchu hospodářského růstu, relativní stability a rostoucí slovanské kulturní a politické suverenity počátku 20. století hledalo modely pro blízkou budouc-

nost, která, jak víme, v novoslovanské verzi nikdy nenastala. Posledním českým politikem, který se této koncepci vážně věnoval, byl Edvard Beneš ve svých *Úvahách o slovanství* (BENEŠ 1947).³

Báseň *Klevetnikam Rossii*⁴ napsal A. S. Puškin v roce 1831. Na počátku třicátých let 19. století ještě nevyšly ani Šafaříkovy zásadní *Slovanské starožitnosti* (SCHAFFARIK 1836) ani Kollárova práce o slovanské literární vzájemnosti (KOLLÁR 1826). Přesto Puškin zřetelně profiluje Slovanstvo jako autonomní svět s dvěma rysy, které jsou z hlediska našeho tématu významné: jednak je Slovanstvo uzavřený svět, do kterého tzv. Evropě nic není, jednak v jeho nitru panuje napětí, které je vnitřní slovanskou záležitostí (a řeší se v tomto konkrétním případě ve prospěch ruského impéria a na úkor „západních“ Slovanů). Pokud základní Saidovo schéma pracuje s dominancí a arogancí Západu vůči méněcennému Orientu, pak ve slovanské ideji se opakovaně vyskytuje trend z hlediska světových stran opačný. Východní mocnost (Rusko) tematizuje své západní potenciální kolonie jako svůj doplněk, suplement. Rozdíl spočívá v tom, že okrajové části slovanského univerza jsou (na rozdíl od vztahu Západu k Orientu) zároveň tematizovány jako část sebe sama, jako vlastní (byť nikoli bezvýhradně).⁵

Jiným jevem je obecné sebehodnocení Slovanstva bez rozdílu mezi ruským a středojihoevropským jako souboru jevů, které jsou druhořadé, odvozené a vnější vůči generální dominanci Západu (to je patrné i v dějinách slovanských literatur, například ještě v Máchalových, kde se zdůrazňuje pokulhávání za Západem nebo vyrovnání s jeho kánony; MÁCHAL 1922–1929). Obě tyto strategie spadají do společného jevu, který můžeme označit za sebeorientalizaci.

³ Viz. pozn. 13.

⁴ „Hanobitelům Ruska | | Mluvkové národa, o čem to rámusíte? | Proč hrozbu prokletí na Rusko vypouštíte? | Co pobouřilo vás? Že v Litvě není klid? | To nechte být: toť spor Slovanů se Slovany, | domácí, dávný spor, už osudově daný, | věc, kterou samotným vám nelze rozřešit. | | Dávno se sváří zas a zase | plemena obě v žití svém; | nejednou v bouři sklonila se | jejich a jindy naše zem. | Kdo klesne v nerovném tom boji? | Zpupný Lech? Nebo věrný Rus? | Zda stružky slovanské se v ruském moři spojí? | Zda vyschne moře? Ptát se zkus! | | Nechte nás; vámi nepřechtené | jsou tyto desky zkrvavené, | nepochopíte nikdy, ne, | to nepřátelství rodinné! | K vám z Kremlu, z Prahy cizost zeje | a zbytečně se dráždíte | odvahou v boji bez naděje – | a nás, nás nenávidíte... | | Proč ale? Za to, chcete říci, | že v Moskvě hoříci my na rozvalinách | čelili pýše útočící | toho, jenž ve vás budil strach? | A že jsme modlu povallili, | jež vládla říšemi jak neurvalá pěst, | a vlastní krví vykoupili | Evropě volnost, mír a čest...? | | Jen zkuste vykonat, čím hrozíte nám slovy! | Což starý bohatýr, jenž na loži si hoví, | už nemá sil hnát ismailským bodákem? | Nebo už ruský car tak málo světu platí? | Zas máme s Evropou se rváti? | Odvykla vítězit už ruská zem? | Nebo nás málo je? Od Permu po Tauridu, | od chladných finských skal po žhavou po Kolchidu, | od Kremlu, který utrpěl, | až ke zdem Číny dřímající | nevstane v zbroji blýskající | všechna zem ruská na povel...? | Mluvkové, pošlete jen v zlosti | k nám šik svých synů zuřivých! | Rusko má pro ně místa dosti | ve hrobech, ne jim neznámých“ (PUŠKIN 1956: 148–149).

⁵ Terminologický doklad poskytuje například projekt ruských finančníků napojených na státní úředníky (z roku 1909) – ekonomickou lobby, která měla upevnit jejich pozice prostřednictvím slovanské ideje, nazvali Rusko-slovanská východní obchodní komora (Russko-slavjanskaja trgovaja palata) (NĚNAŠEVA 1998b: 205).

V Puškinově případě, stejně jako v případě každé beletrie na historické, společenské, politické, vědecké... a jiné náměty je přitom na místě otázka, nakolik způsob zpracování svědčí o intenci k výpovědi na určité vněliterární téma a nakolik vyžaduje naopak čtení, které vychází zevnitř autorovy poetiky a zpět do ní také míří. Nejspíš bude nutné spokojit se s korelací a vzájemným zohledňováním obou přístupů s tím, že by jeden bez druhého byl invalidní. Kdo by striktně trval na poetické imunitě (vůči veškeré vnější skutečnosti) básnické výpovědi, nemohl by při četbě, při rozumění textu překročit hranici literární imanence. Takové radikální řešení je snadno zdůvodnitelné a pro interpreta bezpečné, z hlediska kompetence literárního textu ale zužující. Slovanská hegemonie Puškinovy básně vyžaduje přirozeně ohled na celkově imperiální obraznost části jeho tvorby, jak o tom píše ve své stati „Politika prizmatem poezie“ Olga Muravjová (MURAVJOVA 2004), která v této souvislosti cituje *Poltavu* (1829) a několik básní první poloviny třicátých let. Při četbě vyhrocených veršů o slovanských vztazích je třeba pokoušet se vzít v potaz i cosi, co bychom mohli nazvat *hermeneutikou války*. Puškinovo řinčení zbraněmi vyvolávalo i u mnoha jeho současníků kritiku a odpor, na druhé straně ovšem měly vojenské konflikty v době před světovými válkami 20. století status, na který nelze vztahovat současná měřítká. Ruský badatel Georgij Petrovič Fedotov napsal ve své stati z roku 1937, že Puškin od dětství až do smrti miloval válku (FEDOTOV 1937). Fedotov tím nechtěl básníka kritizovat, jen konstatoval fakt, který ještě v desátých letech 20. století nebyl nijak křiklavý (vzpomeňme na futuristy).

Puškinova politická báseň je adresovaná francouzským poslancům a reaguje na komentáře západoevropského tisku o rusko-polském konfliktu počátkem třicátých let 19. století. V dopise Benkendorfovi (kolem 21. července 1831) Puškin vychází ze zásadní opozice Evropy a Ruska, zmiňuje „šílené pomluvy“ („běšenaja kleveta“), na které reaguje v tradici státotvorné patriotické poezie, kterou pěstoval za jiných okolností už Lomonosov.

Puškinova ideologická báseň vyšla v brožuře *Na vzjatije Varšavy* (Za dobytí Varšavy), vytištěné ve vojenské tiskárně na osobní příkaz cara, kterému Puškin také svou báseň osobně prezentoval v carském Sele. Ve verších uvádí na adresu Evropanů pozoruhodný argument: nechte toho, to je spor Slovanů mezi sebou („ostavtë: eto spor slavjan měždu soboju“).⁶ Zároveň závěr druhé strofy demonstruje kanonickou konfiguraci síly a vlivu, hierarchii centra a periferie. Polský element („ljach“) vystupuje jako „kičlivyj“ (vyskakovačný), zatímco ruský vystihuje věrnost („věrnyj ross“). A s otazníkem se formuluje možnost, že slovanské potůčky natečou do ruského moře („Slavjanskije l' ručji sol'jut-sja v russkom more?“).

⁶ Z polské perspektivy nešlo v povstání 1830–1831 o vyřizování účtů mezi Slovany, nýbrž o konfrontaci s despotickým režimem, v níž Poláci chtěli Rusy vidět na své straně v odporu proti carskému establishmentu. Bojovali pod prapory, na nichž bylo napsáno „Za vaši a naši svobodu“.

Zevnitř slovanského živlu zaznívá sebedefinice, jejímiž opěrami jsou cizota a nepochopitelnost „rodinného“ dění z vnějšího hlediska: „vam něpoňatna: vam čužda | sija semějnaja vražda.“⁷ Zde shledáváme tradiční paradox slovanské sebedefinice: na jedné straně plná kompatibilita s nejvýznamnějšími světovými civilizacemi minulosti a přítomnosti, na druhé straně nesrovnatelnost s nimi, která se často projevuje v rozbořech vlastního kulturně-civilizačního zpoždění a osobité odvozenosti, u Puškina dominuje naprostá neslučitelnost s hodnotami a povahou „Západu“, jenž Slovanstvo „neslyší“.

Pro Puškinovu báseň *Klevetnikam Rossii* je důležitým formujícím principem ticho a hlas (ROTHE 2006: 33). V rukopise je báseň uvedena epigrafem „Vox et praeterea nihil“, doslova „Hlas a nic víc“, s významem slovíčka bez jakéhokoli obsahu a váhy. Míněny jsou odsuzované výroky evropského tisku. Klíčový je obraz němoty ve třetí strofě: „dlja vas bezmolvny Kreml i Praga“ – pro vás jsou němé Kreml i Praga (dnes varšavská čtvrť). Cizorodým komentářům se tu upírá právo na existenci, protože západní receptory nemohou slyšet slovanský hlas. Jde tu o něco podstatnějšího než jazykovou bariéru. Z hlediska komunikačního popisuje báseň komunikační krach. Hlas, který vydávají centra slovanského dění, je za hranicí (mezi Slovanstvem a Západem) neslyšný. Argumentaci završuje obvinění, které komunikační rovinu přesouvá do politicky emocionální: „a nenavidíte vy nas...“ („a nenávidíte nás“). Inscenovaná nenávisť je navíc výsledkem nemotivované západní svévole, protože ruská krev, jak líčí následující verše s narážkami na vítězství nad Napoleonem, vykoupila evropskou svobodu. Závěrečná část básně obsahuje válečné výhrůžky Evropě. Slovanský bastion přitom už neobsahuje neruskou část slovanské rodiny, která je přítomná v počáteční fázi poetické argumentace – sahá od Kremlu k Čínské zdi. Územní imperialismus jízlivě komentoval už dobový Puškinův kritik a korespondenční partner kníže Pjotr Andrejevič Vjazemskij, sám také básník – územní vlastenectví ironizuje jako „naše geografické fanfaronády“.⁸

Geopolitika hrála pro slovanskou ideu vždy důležitou roli, už od Herdera, který byl ve svých *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* ne-li prvním, pak určitě nejvlivnějším hlasatelem nepoměru mezi místem, které Slovanstvo zaujímá na Zemi, a jeho rolí v dějinách. Nejpозději od konce 18. století se ve slovanství prolíná poetika (idea společné slovanské kultury, založené na společné mytologii, podobnostech a shodách ve folklorních látkách a lingvistické příbuznosti jazyků) s (geo)politikou – ideou útlaku a role oběti ve vztahu k dominantnímu románsko-germánskému okolí. Programově tuto názorovou

⁷ Rodinná vnitroslovanská šarvátka přitom není v Puškinově pojetí nějakým dobrosrdečným handrkováním, nýbrž tvrdým konfliktem. Puškin v té době o Polácích psal, že „naši iskonnyje vragi budut okončateľno istrebleny“ („naši odvčci napřátelė budou definitivně zlikvidováni“) (PUŠKIN 1941: XIV/134).

⁸ „[...] ně tak nadojeli eti geografičeskoje fanfaronady naši: ot Permi do Tavridy i proč. Čto že tu chorošego, čem radovat'sja i čem chvastat'sja, čto my ležim vrasťjažku, čto u nas ot mysli do mysli pjat' tysjač verst...“; cit dle NIKOLAJEV 2002.

platformu formuluje Kollárova *Slávy dcera* i jeho italské cestopisy z první poloviny čtyřicátých let 19. století (KOLLÁR 1907).⁹

Stěžejním pojmem Saidovy koncepce orientalismu je *hegemonie* – jev, který vyjadřuje vztah ovládnání. Said se odvolává na vymezení hegemonie, které formuloval italský levicový myslitel Antonio Gramsci (SAID 2008: 17): jde o kulturní vůdcovství, které vzniká spontánně.

Co konkrétně Said myslí, lze ukázat na příkladu: jeden z hrdinů jeho pojednání je lord George Curzon (1859–1925), o němž píše, že je „snad nejtypičtější představitel imperiálního establishmentu“ (IBID.: 242). Tento konzervativní britský šlechtic, absolvent Eton College a Oxfordu, sloužil na přelomu století jako vicekrál v Indii a v souvislosti se svou funkcí zformuloval i orientalistické premisy, které Said cituje jako doklad hegemonistické uzurpační politiky. Curzon zastává názor, že znalost východních národů a „duše Východu“ představuje „jediný základ, který nám v budoucnu může dovolit udržet si získané postavení“ (IBID.: 243).

Slovanství je sevřeno do dvou mechanismů hegemonie a snah nikoli udržet, nýbrž získat postavení, které by odpovídalo představám jeho protagonistů.

Jednak se profiluje jako objekt, respektive oběť hegemonie ve vztahu k Západu, ke svým románsko-germánským utlačovatelům nebo nepřátelům. Jestliže (Saidův) Orient je západním konstruktem východní exotiky, pak slovanství je konceptem, který sami jeho představitelé pěstují a předkládají Západu jako výčitku a jako vizi či hrozbu nadcházející rovnosti, nebo dokonce mocenské inverze: hegemonie Slovanů nad Západem.

Zadruhé uvnitř slovanského hnutí probíhají procesy, stanovující vnitřní stratifikaci sil, interní vztahy hegemonie. Hlavními mocenskými ohnisky přitom jsou na jedné straně ruský panslavismus a na druhé straně habsburské slovanství ve střední a jihovýchodní Evropě. Zvláštní kapitolou dějin vnitroslovanské hegemonie jsou pak vztahy polsko-ruské. Jestliže slovanství se vymezuje vůči neslovanské evropské hegemonii různými strategiemi nepřátelství, pak nejsilnější nepřátelství uvnitř slovanské komunity tradičně trvá právě mezi ruským a polským křídlem, které spojuje kromě pozitivního programu slovanské vzájemnosti také vztah konfrontace, anexe a okupace.

Samostatným významovým blokem je pak sebeorientalizace v některých případech až s masochistickými rysy uvnitř ruské inteligence, která se nevztahuje na opozici mezi celou slovanskou civilizací a Evropou, ale na poměr ruské skutečnosti a evropských civilizačních hodnot. Zde tento rozsáhlý jev shrňme jedinou větou, kterou badatelka Olga Muravjová napsala ve své stati o výše probírané Puškinově básni: „Ani jeden zahraniční kritik neřekl o Rusku tak nemilosrdná slova, jako jeho nejlepší synové“ (MURAVJOVA 1994).¹⁰

⁹ Cestopisům věnuje mimochodem Said zvláštní pozornost ve 4. kapitole druhé části své knihy, nazvané „Britové a Francouzi: Poutníci a jejich poutě“ (SAID 2008: 192).

¹⁰ „Ni odin iz inostrannykh nédobroželateľej ně skazal o Rossiji takich bespoščadnykh slov, kak lučšije iz jeho synovej.“

Dobře patrné jsou vnitroslovanské pnutí a tematizace slovanství, vycházející od jeho představitelů, z příprav slovanského sjezdu v roce 1908, který byl koncipován jako slavnostní výročí šedesáti let od sjezdu v roce 1848. V souvislosti s liberalizovanou národnostní politikou v Rusku a Rakousku-Uhersku po roce 1905 to měl být program nového moderního slovanského hnutí a sjezd byl jeho první významnou instituční manifestací. Said líčí v *Orientalismu* formování institucí průběžně, nejspíš pak v části nazvané „Orientalistické struktury a restrukturalizace“ (SAID 2008: 131). Pro Slovanstvo mají od druhé poloviny 19. století institucionalizační aktivity zásadní formující význam, ať jde o sjezdy, stolice (katedry), výbory (v době stalinismu) nebo časopisy.

Habsburské křídlo slovanského hnutí v čele s Karlem Kramářem, pozdějším československým předsedou vlády, plánovalo od jara 1907 svolání sjezdu v Praze,¹¹ tak jako roku 1848. Od podzimu téhož roku ale sílí ruská tendence k uspořádání sjezdu v jednom z hlavních měst ruské říše. Za Petěrburg vystupoval monarchista Michail Lvovič Šachovskoj, předseda Výboru ruského shromáždění (Sověť ruského sobranija). Moskvu prosazovala též pravicově monarchistická Společnost ruských patriotů (Obščestvo russkich patriotov), řídící se typickým heslem „Rusko Rusům“. Obě ruská křídla se přitom opírala o odvěkou páku všech hegemonických intencí, o peníze. Právnická a veřejný činitel z Oděsy A. A. Borzenko totiž na uspořádání sjezdu nabídl sumu 100 000 rublů,¹² čímž oslovil i předsedu vlády Stolypina.

Peníze a hospodářské formy hegemonie se většinou považují za marginální rys slovanského hnutí a z hlediska reálných hospodářských dějin se příliš neprosadily. V oblasti intencí ale hrály podstatnou roli, obzvláště počátkem 20. století. Umělecko-průmyslová všeslovanská výstava, která se plánovala na rok 1911 nebo 1915 v Petěrburgu, měla například otevřít cestu českých podnikatelů na ruské trhy (proto byla zamítnuta alternativa, že by se konala v Praze). Novoslovanství¹³ bylo obzvláště před První světovou válkou fascinováno ideou slovanské banky. Jaroslav Preiss, pozdější vrchní ředitel Živnostenské banky, ředitelský rada Jugoslávské banky v Záhřebu a nejlivnější

¹¹ Faktografické podrobnosti obsahuje stať, kterou napsala Zoja Něnaševová (NĚNAŠEVA 1998a).

¹² O jakou částku ve skutečnosti šlo, může částečně přiblížit dobová statistika. Roční mzda počátkem desátých let se v Rusku pohybovala v rozmezí 150–500 rublů u dělníka, lékař bral za rok 500–900 rublů, učitel na střední škole 750–2 500, profesor 3 000–6 000. Nájem dvoupokojového bytu mohl ročně přijít asi na 250 rublů.

¹³ Podrobnou analýzu novoslovanství, hlavně z hlediska zahraničněpolitického, podává Edvard Beneš ve své knize *Úvahy o slovanství* (BENEŠ 1947: 96–144). Pohled hlavního aktéra obsahuje mj. spis Karla Kramáře (KRAMÁŘ 1922). Hnutí trvalo asi tři roky – 1907–1910, za jeho hlavního představitele se většinou považuje Karel Kramář a rozpadlo se mj. následkem krize po anexi Bosny a Hercegoviny Rakousku-Uherskou monarchií, s kterou čeští neoslavisté souhlasili, na rozdíl od ruských, bulharských aj. V ekonomické rovině šlo o to, že se Preissovy (české) ideje Slovanství pokusil zmocnit ruský finanční establishment s cílem ovládnutí exportu na Balkán. Dalším aspektem bylo zhoršení rusko-polských vztahů. Závěrečnou tečkou za novoslovanstvím byl slovanský sjezd v Sofii 1910 – podrobněji viz Zoja Něnaševová (NĚNAŠEVA 1998b).

bankéř prvorepublikového Československa, přezdívaný podle sídla Živnobanky „žralok od Prašné brány“, prohlásil na Slovanském sjezdu roku 1908, že idea ekonomické slovanské vzájemnosti představuje hlavní článek řetězce, spojujícího slovanské národy. Je zjevné, že metafora řetězce hraje ve slovanské sebereflexi dvojí roli: jednak je řetěz poutem, z něhož je třeba se vymanit (obzvlášť ve vztahu k románsko germánskému živlu), jednak figuruje jako pozitivní obraz propojenosti a jednoty. Slovanská banka oproti tomu vedle symbolického kapitálu měla efektivně spravovat jmění skutečné – plánovala se prvotní kapitál ve výši 60 000 000 rublů, široká úvěrová činnost, stavba železnice na Balkáně a úspěšná konkurence v rámci mezinárodního bankovního sektoru.

Téma slovanské banky, o němž intenzivně psal dobový tisk, ukazuje fakt doležitelný už od počátku slovanského diskurzu: nikdy nešlo jen o kulturu ani pouze o zájem politický nebo nějaký jiný jeden určující motiv. Když se Said pokouší vymezit Orient, mluví o „rozšíření jistého geopolitického povědomí do estetických, vědeckých, ekonomických, sociologických, historických a filologických textů“ (SAID 2008: 22). I slovanství je komplexně pojatá „vůle“ a „záměr“. Zatímco ale Orient svědčí na prvním místě o tom, jak určité elity v určitých dobách tematizovaly to, co bylo jiné než jejich vlastní svět, ve slovanství nabízely vlastní elity zevnitř fenoménu svůj pohled na sebe sama – a jeho prostřednictvím i obraz toho, co je vnější, cizí, jiné.

Said popisuje orientalismus jako konceptualizaci cizího kulturně-politického celku. Jednou ze stálých náplní slovanského hnutí je naopak trvalý pokus o sebekonstituci. Jestliže západní optika ve vztahu k Orientu je nějakým způsobem svůj předmět modelující (a to podle Saida manipulativně), pak slovanská manipulační síla je zaměřena na stanovení sebe sama. Přičemž tradiční rozmezí této iniciativy se pohybuje mezi státním sjednocením (krajní bod panslavismu, v době před První světovou válkou jej zosobňoval například Vsevolod Svatkovskij) a stanovením jednotné etnicko-kulturní platformy. Druhému bodu, který představuje minimální program slovanské myšlenky, jsou věnovány tisíce textů pod společným jmenovatelem, který by mohl znít „dějiny slovanské kultury“. Nejrozšířenější varianty vycházejí z prostého faktu nejrůznějších filiací, opírajících se o alespoň částečně společné kulturní dědictví a jazykovou, případně ideovou příbuznost. Tato zdrženlivá pojetí v různých dobách koexistovala s radikálnějšími plány, například na společný literární jazyk všech Slovanů. Platon Andrejevič Kulakovskij,¹⁴ slavista, který vedl katedru ruského jazyka v Bělehradě a později katedru slovanských jazyků ve Varšavě, jej plánoval ve své brožuře (KULAKOVSKIJ 1885).¹⁵

¹⁴ Kulakovskij mimochodem ctil ideový odkaz jednoho ze zakladatelů slovanského diskurzu Pavla Josefa Šafaříka, jak dokládá jeho stať uveřejněná v roce 1895 v *Časopise ministerstva národní osvěty*.

¹⁵ Zoja Něnaševová mylně uvádí rok 1895 (NĚNAŠEVA 1998a: 196).

Ovšem mezi pozicí politickou a kulturní nevede přesná hranice, nebyla by možná a z logiky předmětu ani žádoucí, protože sama slovanská identita jakéhokoli artefaktu je součástí politického projektu slovanství v některé z jeho podob a stejně tak politická stanoviska (například o jednotném slovanském jazyce, což je rozšířená idea v 19. století) produkují kulturní kontexty.

Rozdílu mezi tematizací zvenku a zevnitř odpovídá i institucionalizační vývoj. První orientalistické katedry vznikají ve 14. století v Paříži, Oxfordu, Boloni, Avignonu a Salamance (SAID 2008: 64), tedy v univerzitních centrech západních velmocí Francie, Británie, Itálie a Španělska. Sami „Orientálci“ byli objekty studia v těchto centrech, ale v žádném případě jejich iniciátory. Jiná je situace slovanského učení. Univerzitní institucionalizaci dovedl až téměř k realizaci slovanský lingvista Jernej Kopitar, stolicí pak jako první obdržel jeho pokračovatel Fran Miklošič roku 1849 (Kopitar roku 1844 zemřel). Na slovanské režii slovanských studií nic nemění fakt, že se první katedra ustavila na vídeňské univerzitě. Vídeň sloužila evropskému slovanskému hnutí za přirozený styčný bod (už proto, že jediným všeobecně srozumitelným jazykem bojovníků proti germánské dominanci byla němčina). Zde vycházel počátkem 20. století i vlivný časopis *Slovanský věk*.

Z hlediska politické hegemonie se na začátku 20. století výrazně formuje jev, který je ve slovanském hnutí přítomný odjakživa. Kromě generálního Západu – západoevropského – existuje i vlastní polarizace na západ a východ, respektive na liberální a ortodoxní pojetí slovanských cílů. V řadě jednotlivostí tak proti sobě stojí habsburští a ruští Slované, ale také, ne-li hlavně, liberální slavjanofilové, snažící se eliminovat radikální panslavismus, separatismus a xenofobii, a nositelé těchto tendencí – monarchističtí nacionalisté. Ti si stěžují na „intričky Rakušanů“,¹⁶ v Rakousku-Uhersku žijící liberálové (jejichž vedení sestávalo z poslanců vídeňského parlamentu) se zas obávají konfrontačních pozic (hlavně ruských) radikálů. Analogickou polarizaci lze shledat v oblasti slovanského socialismu. Předseda České strany národně-sociální Václav Klofáč,¹⁷ zastánce panslavismu, uspořádal například v době konání pražského slovanského sjezdu roku 1908 shromáždění (Něnaševová cituje formulace z časopisu *Čas*; NĚNAŠEVA 1998a: 191), které stavělo „slovanský národní socialismus“ proti „destruktivnímu internacionálnímu ruskému socialismu“. Ruský socialismus se v tomto kontextu jeví jako nedostatečně slovanský. A samozřejmě také nedostatečně demokratický, jak zdůrazňovalo heslo Klofáčem svolaného shromáždění: „Demokratismus a slovanství“.

Sjednocení všech pozic uvnitř slovanského hnutí bylo na sjezdu roku 1908, tak jako i mnohdy jindy, podmíněno jevem, který bychom s odvoláním na Saidův orientalismus mohli nazvat syndromem podrázenosti. Karel Kramář na svém vy-

¹⁶ Z výše uvedeného článku Z. Něnaševové, která čerpala z oděských materiálů rodinného archivu A. A. Borzenka.

¹⁷ V prvních letech po založení Československa roku 1918 vykonával také funkci ministra národní obrany.

stoupení 13. července 1908 vyhrožoval delegátům sjezdu, že nebude-li jednoty, jeden za druhým padnou pod nátlakem energické a plánovitě organizované kulturní a ekonomické expanze (NĚNAŠEVA 1998: 183). Příznačné je, že Kramář (nebo ruský překlad?) neuvádí, kdo nebo co vlastně padne: budou to jednotlivé „slovanské národy“, jejich ohrožené části, či dokonce jednotlivci slovanských národů? Každopádně je to jedna z bezpočtu výzev k jednotě, podmíněná hrozbou ze strany nadřazených sil. Usilovná sebe prezentace v duchu malého, utlačovaného a okrajového suplementu dějin měla bohatou tradici, kterou částečně ukončila až rétorika stalinistického slovanství po Druhé světové válce, kdy se ohrožená minorita transformuje do suverénní komunisticko-slovanské kulturně-politické državy.

Zároveň, jak zdůrazňuje ve svém článku Zoja Něnaševová, vystoupení delegátů vyzdvihovala (také v rámci ustáleného kánonu) mírumilovnou snášenlivost a vzájemnou vstřícnost jakéhokoli slovanského počínání. Celá ideologie novoslovanství, jak se myšlenkový směr spojovaný s pražským slovanským sjezdem roku 1908 v dějinách slovanské ideje nazývá, byla prosycena rétorikou nenásilí a dobrovolné, svobodné vzájemnosti uvnitř slovanské komunity. Tradice takové sebe prezentace sahá až do 18. století s četnými oporami v ještě starších pramenech. Tento holubiččí autoportrét pak umožňoval obzvláště markantní vyznění hrůz, které slovanskou vzájemnost mohou a chtějí zlikvidovat: maďarizace a Drang nach Osten. Opozice síly a slabosti je konstantou slovanické teorie. Slované se v projevech těch, kdo mluví jejich jménem, často líčí buď jako slabí následkem perzekuční síly sousedů, nebo naopak silní, a proto předurčení k dominanci, která shodou neblahodárných okolností dosud nenastala. Každopádně je síla podmíněna jednotou a slabost představuje výsledek nespravedlnosti - vnějšího násilí. Said ve své knize v pasáži o síle Západu a slabosti Orientu píše: „Tato síla a slabost jsou orientalistickému pohledu vlastní stejně jako všem ostatním teoriím, jež rozdělují svět na velké obecné celky, které setrvávají ve stavu napětí vyplývajícím údajně z jejich odlišnosti“ (SAID 2008: 59, 237 aj.). Zde Saidova formulace plně odpovídá slovanskému diskurzu i včetně aktualizací, které obsahují Saidův doslov k vydání z roku 1995 (IBID.: 371) a předmluva k vydání z roku 2003 (IBID.: 397). Tak jako se nové formy orientalismu projevují v některých rysech americké zahraniční politiky, sledujeme i v postkomunistické Evropě mnoho aktualizací slovanské rétoriky.

Ve „slovanském čtení“ Saidova *Orientalismu* nemá smysl zabíhat do drobností. Detailní srovnání by sestávalo téměř výlučně z odlišností. Jako produktivní se ale může ukázat sám Saidův výchozí postoj, včetně všech jeho opomenutí a pochybení, která mu už třicet let vytýkají četní kritici. Základní přístup spočívá v interdisciplinárním zkoumání způsobu, jakým se dlouhodobě formoval specifický objekt iniciativou jeho stvořitelů. Said mluví o „systému reprezentací“ (IBID.: 231). Orient, geopoliticky a mocensky průběžně a většinou jen částečně (bez přesných hranic) vymezovaný, s vydatnou kulturní složkou a bezpočtem internacionálních vazeb, představuje jinakost, která není jen dějinami útlaku, neporozumění a pohrdání ze strany Západoevropanů - Said se

omezuje na Anglii, Francii a USA a zdůrazňuje právě vykořisťovatelský aspekt orientalismu. Jde hlavně – nebo zároveň – o pohled, který pracuje s radikálním odstupem, jakkoli argumentuje jednotlivostmi. O Orientu mluví primárně ti, kdo v něm spatřují vzdálený jev, exotiku (kolonii). V slavistice se pohled rekrutuje zevnitř (Slované o sobě), ale také je založený na odstupu, ať už vůči sobě samým, nebo ostatním. V tomto rozpětí mezi makroskopickou a mikroskopickou optikou (přiřazování konkrétních zkoumaných jevů, ať je to literární text, nádobka nebo zvyk, slovanské kolektivní realitě) dochází pochopitelně k mnoha nedorozuměním a sporným výsledkům. Nicméně slovanská idea, chceme-li jí porozumět, vyžaduje právě pohled na různé její mikroaspekty i makroaspekty zároveň, s vědomím koexistence jednotlivostí s velkolepým rámcem. Disponujeme obrovským množstvím často pracných a detailních dílčích výzkumů v rámci nejrůznějších „slovanských“ disciplín. Ty mají svoji nespornou hodnotu i nezávisle na atributu slovanství (kdysi se užívalo pěkného termínu *slavinita*). Původně byla idea Slovanstva založena právě na komplexním chápání slovanského meganároda včetně všeho, co se „lidu“ týká od sexu a narození přes jevy ve všech oblastech života, vědy, řemesel, politiky, náboženství, umění atd. až po smrt, pohřbívání a představy o posmrtném životě. Slavistický holismus se projevuje až do pozdní sovětské (a postsovětské) slavistiky. Tuto celistvost nelze ignorovat, chceme-li dnes historické slavistice porozumět. Said sice nepodává žádný návod, který by bylo možné přímočaře aplikovat na jiný materiál, než je ten, kterým se on sám zabývá, nehledě na to, že jeho základní teze vedly mezi historiky orientalistiky k mnoha kritickým pochybnostem. Ale kniha *Orientalismus* vyvolává potřebu klást některé otázky v ní obsažené znovu a odlišně, nebo stejně, ale s odlišnými výsledky.

Prameny

BENEŠ, Edvard

1947 *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky* (Londýn: Lincolns Prager Publisher), s. 96–144

HERDER, Johann Gottfried

1784–1791 *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Riga: J. F. Hartknoch)

HERKEL, Jan

1826 *Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et suis logicae principiis suffulta* (Buda: Regiae Universitas Hungariae)

KOLLÁR, Jan

1837 *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slavischen Nation* (Pest: Trattner Károlyischen Schriften)

1907 *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko, se zvláštním zřetelom na slavjanské živly roku 1841. konanou a sepsanou od Jana Kollára, s vyobrazením*

a přílohami, též i se slovníkem slavjanských umělcův všech kmenův od nejstarších časův k nynějšímu věku, s krátkým životopisem a udáním znamenitějších, zvláště národních výtvorův (Praha: vydal Jan Jakubec nákladem J. Otty)

KRAMÁŘ, Karel

1922 *Pět přednášek o zahraniční politice* (Praha: Pražská akciová tiskárna)

KULAKOVSKIJ, Platon Andrejevič

1885 „Očerk istorii popytok rešenija voprosa ob jedinom literaturnom jazyke u slavjan“; *Mefodičeskij sbornik Varšavskogo universitěta* (Varšava)

PUŠKIN, Alexandr Sergějevič

1941 „[dopis P. A. Vjaramskému]“; in idem: *Polnoje sobranije sočiněnij*, díl XIV (Moskva), s. 134

1956 „Hanobitelům Ruska“; in idem: *Lyrika. Spisy A. S. Puškina*, sv. II, ed. Jiřina Táborská, přel. Kamil Bednář (Praha: SNKL), s. 148–149

SCHAFFARIK, Paul Joseph [ŠAFARÍK, Pavel Josef]

1826 *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Ofen: Mit kön. ung. Universitäts Schriften)

Literatura

FEDOTOV, Georgij Petrovič

1937/1990 „Pěvec imperii i svobody“; in *Puškin v ruskoj filosofskoj kritike: Koněc XIX – pěrvaja polovina XX v.* (Moskva: Kniga), s. 356–375; cit dle <http://feb-web.ru/feb/en/pushkin/critics/pfk/pfk-356.htm> [přístup 12-12-2009]

IRWIN, Robert

2006 *Dangerous Knowledge* (New York: Overlook)

LEWIS, Bernard

1994 *Islam and the West* (Oxford: University Press)

MÁCHAL, Jan

1922–1929 *Slovanské literatury* (Praha: Matice česká)

MURAVJOVA, Olga

2004 „Politika skvoz prizmu poeziji“; in *Puškin: Issledovanija i matěrialy* (Sankt Petěrburg: Nauka), s. 167–177; cit dle <http://feb.web.ru/feb/pushkin/serial/isg/isg-167.htm> [přístup 12-12-2009]

1994 „Vraždy bessmyslennoj pozor...“; *Novyj Mir*, č. 6; cit dle http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1994/6/murav.html [přístup 12-12-2009]

NĚNAŠEVA, Zoja

1998a „Sjezd něoslavistov 1908 g. v Prage“; in Marina Jurjevna Dostalová (ed.): *Slavjanskoje dviženije XIX–XX věkov: sjezdy, kongressy, sověščanija, manifesty, obraščeniija* (Moskva: RAN), s. 171–199

1998b „Sofijskij slavjanskij sjezd 1910 goda“; in *ibid.*, s. 200–225

NIKOLAJEV, Petr

2002 „Ambivalentnost' chudožestvennogo soznanija F. M. Dostojevskogo“; Okťabr č. 3; cit dle <http://magazines.russ.ru/october/2002/3/nikol.html> [přístup 12-12-2009]

ROTHER, Hans

2006 „A. S. Puškina »Klevetnikam Rossii«“; *Zeitschrift für Slavistik* LI, č. 1, s. 3–43

SAID, Edward W.

2008 [1978] *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*; přel. Petra Nagyová (Praha/Litomyšl: Paseka)

VARISCO, Daniel Martin

2007 *Reading Orientalism: Said and the Unsaid* (Seattle/London: University of Washington Press)

WOLFF, Larry

1994 *Inventing Eastern Europe* (Stanford: University Press)

Resumé

This essay, written for the Czech translation of Edward Said's (1935–2003) *Orientalism* (1978), explores ways in which to apply Said's concept to Slavic Studies. The author points out two key features. The first, the concept of 'self-Orientalization' (which the author uses in this context), indicates that Slavness (unlike Orientalism) is an activity developed chiefly within the community it relates to. Second, the concept signals that in certain circumstances among Slavs as a whole strategies develop that 'Orientalize' the individual parts among themselves (for example, the relations between Russian Slavdom and 'south-central-European' Slavdom). The author offers two examples in support of his premise: one, a contextual interpretation of Pushkin's *Klevetnikam Rossii* (To the Slanderers of Russia, 1831); the other, an interpretation of intra-Slav tensions and the thematization of Slavness, which appeared during the preparations for the Slav Congress of 1908. In conclusion, the author states that the general inspiration of Said's concept consists in the interdisciplinary exploration of the ways in which these ideas were formed, who formed them, and what was the long-term result.